

Zoran Đerić

Srpski pisci u Hrvatskoj, hrvatski pisci u Srbiji. Problemi nacionalnog identiteta i književnog svedočanstva

Početkom XXI veka, što je i logično, sve više je pokušaja da se osvetli minuli vek, naročito njegova poslednja decenija, jer su se upravo u njoj desile i korenite promene, najpre u društvenim i političkim sistemima slovenskih (kao i drugih srednjo- i istočno-evropskih) država, a potom i u ostalim aspektima života, u kulturi, umetnosti i književnosti. Prostor bivše socijalističke Jugoslavije obremenjen je, dodatno, raspadom zajedničke države, međunacionalnim sukobima, a Srbija te Crna Gora i svetskom izolacijom, potom, 1999. godine, i bombardovanjem, te i dalje nerešenom situacijom na Kosovu, itd. Odrazilo se to na celokupan društveni život, a nije moglo zaobići ni književnost, koja – kao jedan od aspekata – u većoj ili manjoj meri promišlja događaje oko sebe, problematizuje ili samo predočava ono sa čime se suočava pojedinac, društvo, pa i cela nacija u situacijama koje su egzistencijalne, ali i *granične*: pitanja života i smrti, života pod torturom – silovanja, mučenja i ubijanja; čitav niz psiholoških nuspojava, uz fizičke pojave koje donosi rat, vanredno stanje, etnički sukobi i teška ekonomska situacija.

Piscima sa ovih terena, uz borbu za opstanak, nametnuta je tako i dodatna angažovanost: traganje za sopstvenim identitetom kroz očuvanje nacionalnog identiteta, a uz apsurdne pojave, poput gubljenja doma i domovine, svega onog

što je nekada predstavljalo smisao života, s rezultatima ne samo *bezdomnosti* nego i gubljenja sopstvenog identiteta.

Malo je srpskih pisaca iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine (BiH) te Slovenije, potom i sa Kosova i Metohije koji su ostali na *svojim ognjištima*, još manje onih koji su se vratili na *rodna zgarišta*. Najviše je srpskih pisaca, izvan Srbije i Crne Gore (SiCG), u Republici Srpskoj, potom u *dijaspori*, u Evropi, Americi, Kanadi, Australiji..., gde su se pridružili prethodnoj, političkoj i ekonomskoj emigraciji. Veliki broj pisaca-izbeglica iz bivših jugoslovenskih republika ostao je da živi i stvara u SiCG, a da njihov status nije do kraja jasan niti adekvatno rešen: tu su pronašli neku vrstu *utočišta* u jeziku i književnosti kojima su oduvek pripadali, iako nisu do kraja prihvaćeni u toj, ipak novoj, grubo govoreći, *rezervnoj domovini*. Književni centri, Beograd, pre svega, a potom i Podgorica, Novi Sad, Niš i Banja Luka, u početku su podržavali tzv. *izbegličku književnost* (objavljeno je puno knjiga), a potom je sve to, vrlo brzo, zaboravljeno, a da nije do kraja ni vrednovano, tj. kritički ocenjeno.

Izuzetak predstavljaju analitičko-kritički tekst Mihajla Pantića (Hronično međuratna književnost: ratna proza u novom ključu) u časopisu *Savremena srpska proza*, Trstenik, 1999, 79-85, tekstovi u tematskoj celini (*Stanje u srpskoj poeziji krajem XX veka*) u časopisu *Isidorijana*, Beograd, 1999, 17-226, te razgovori o aktuelnim temama na književnim susretima *Savremena srpska proza* u Trsteniku (*Bekstvo iz tesko-be u savremenoj srpskoj prozi*, 1989, *Književnost Srba u Hrvatskoj*, 1990, i *Savremena srpska pripovetka – nove tendencije*, 1991. godine), itd. Toj problematici posvećeni su i moja knjiga (*Vatreno krštenje*, Subotica-Sremski Karlovci, 1995) te okrugli sto posvećen književnosti Srba iz Srpske Krajine, koji je 1994. održan u Matici srpskoj (*Zbor-*

nik Matice srpske za književnost i jezik, knj. XLIII, sv. 2-3, 1995), a delimično i sledeće knjige: Nenad Šaponja, *Bederker sumnje: 13 savremenih proznih pisaca*, Beograd, 1997, Nenad Grujičić, *Ples u negvama: eseji i kritike*, Beograd, 1998, N. Šaponja, *Autobiografija čitanja (kritike i eseji)*, Beograd, 1999, M. Pantić, *Tortura teksta*, Podgorica, 2000, i Slavko Gordić, *Glavni posao. Eseji o savremenom pesništvu*, Novi Sad, 2002. godine.

U antologijama i pregledima srpske književnosti koji su sačinjeni poslednje decenije XX veka, zastupljeno je, pak, vrlo malo pisaca iz Hrvatske, odnosno iz BiH.¹

Do raspada socijalističke Jugoslavije uglavnom se nije postavljao problem nacionalnog identiteta pojedinih pisaca. Kako jezik nije predstavljao diferenciju, svrstavanje je bilo najčešće po teritorijalnoj osnovi: granice tadašnjih republika. Bilo je, naravno, primera koji su odstupali od toga principa, ako ne i pravila, a oni su se odnosili, pre svega, na ličnu opredeljenost pojedinih pisaca koji su se, bez obzira na mesto rođenja, veroispovest, pa čak i jezik, odlučivali za

¹ Up. M. Joković, *Najlepše srpske priče, po izboru pripovedača*, Raška, 1990, S. Radulović, *Savremeno pesništvo u Vojvodini (1945-1990), antologija*, Novi Sad, 1990, S. Tontić, *Moderno srpsko pjesništvo*, Sarajevo, 1991, A. Jerkov, *Antologija srpske proze posmodernog doba*, Beograd, 1992, Z. Đerić, *Novi srpski pesnici – pesnička generacija devedesetih*, Beograd, 1992, A. Jerkov, *Antologija beogradske priče*, 1-2, Beograd, 1994, D. Nikolić, *Poslednje priče napisane rukom*, Beograd, 1995, M. Joković, *Najlepše priče savremenih srpskih pisaca*, Beograd, 1995, T. Brajković, *Reči i senke. Izbor iz transsimbolističkog pesništva devedesetih*, Beograd, 1997, M. Pantić, *Antologija srpskih pripovedaka (1945-1995)*, Beograd, 1997, V. Pavković, *Tajno društvo, antologija mladih srpskih pripovedača*, Vršac, 1997, i M. Pantić, *Mala kutija: najbolje srpske priče XX veka*, Beograd, 2001. godine.

pripadnost jednoj, a ne drugoj književnosti. Najpoznatiji primeri su, recimo, Ivo Andrić, Meša Selimović i, u novije vreme, Mirko Kovač. Raspadom socijalističke Jugoslavije ponovo su započinjali sporovi oko toga da li je Andrić srpski, hrvatski, ili bosanski pisac. Da li je Selimović, iako se sam izjasnio kao srpski, ipak i bošnjački pisac, zbog porekla, tematike i drugoga? A Kovač, koji se do 1990. opredeljivao kao srpski pisac, pravoslavne vere, a potom kao hrvatski pisac, promenio je, u skladu sa prethodnim, i način pisanja, jezičku varijantu.

Taj problem se u Srbiji do 1991. nije ni postavljao. Tek je leksikon *Ko je ko u Srbiji 1990*, objavljen početkom 1991. godine, dao mogućnost intervjuisanim, a potom i zastupljenima u tom leksikonu, da se izjasne, po volji, koje su nacionalne pripadnosti, a koje verske opredeljenosti. I tada je nekolicina ostavila sebi za pravo da se jugoslovenski opredeli: najčešće je reč o ličnostima iz mešovitih brakova, koji toliko ne *skrivaju* nacionalni identitet koliko izražavaju opredeljenost za zajedništvo koje je postojalo u vreme njihovog rođenja i trajalo za vreme njihovog života. Neke od intervjuisanih ličnosti, desetak godina kasnije, promenile su svoje opredeljenje i jasnije stale uz jednu naciju, pa i veru: najčešće hrvatsku, katoličku, odnosno bošnjačku, muslimansku, a ponekad i jevrejsku.

Raspadom socijalističke Jugoslavije i svim onim što je taj raspad izazvao, ne samo kada je književnost u pitanju (no, ovaj put se ograničavam samo na nju), pojavio se paradoks: srpski pisci u Hrvatskoj, postali su hrvatski pisci u Srbiji; istovremeno, pisci srpskog porekla iz Hrvatske, izbeglice, emigranti, ili već kako dospeli u Srbiju poslednjih desetak godina, izgubili su svoja mesta u hrvatskoj, a nisu ih stekli ni u srpskoj književnosti. Ima i izuzetaka, ali najčešće

je tada reč o piscima koji su i pre navedene situacije objavljivali svoje knjige kod izdavača u Srbiji, promovisali ih, bili nagrađivani za njih i zastupani u antologijama srpske književnosti te, na taj način, učestvovali u književnom životu. A ima i takvih koji nisu stigli da se afirmišu ni u jednoj niti u drugoj sredini.

O tom problemu književna istorija još nije dala *konačne sudove*, ali je bilo više pokušaja da se taj paradoks predoči i objasni, ne i prevaziđe. Najčešće su o tome pisali upravo oni koji su lično pogođeni, oni koji su poreklom iz Hrvatske a žive i rade u Srbiji od vremena pre raspada socijalističke Jugoslavije, kao i istoričari te sami stvaraoci koji su se u Srbiji obreli nakon pomenutog raspada. Navešću par primera: *Književnost Srba u Hrvatskoj*, u: *Savremena srpska proza*, III, zbornik radova, Trstenik, 1991, Vasilije Krestić, *Iz istorije Srba i srpsko-hrvatskih odnosa*, Beograd, 1994, Dušan Ivanić, *Književnost Srpske Krajine*, Beograd, 1998, *Srbi u Hrvatskoj – jučer, danas, sutra*, zbornik radova, Zagreb, 1998, i *Antologija srpskog pjesništva u Hrvatskoj 20. vijeka*, priredio Nebojša Devetak, Zagreb, 2002. godine.

Mali je broj srpskih pisaca, prema svemu sudeći, ostao u Hrvatskoj, a da nije preuzeo drugi identitet kako bi sačuvao svoje mesto u kontekstu hrvatske književnosti ili, jednostavno, književno egzistirao. Takvi su, recimo, Boris Vrga, pesnik iz Petrinje, pesnik Slobodan Grubač u Drnišu, Divna Zečević, koja živi u Zagrebu, a bavi se književnim istraživanjima i pesništvom, prevodilac i pesnik Jordan Jelić u Zagrebu, Simo Mraović, pesnik i romanopisac, koji živi i stvara u Zagrebu, pesnik Đorđe Nešić u Dalju, pesnik Vladimir Pavić u Zadru i Drago Kekanović, prozni pisac koji živi u Zagrebu, ali redovno objavljuje i u Srbiji, kod izdavača iz Sremskih Karlovaca.

U Srbiji žive i objavljuju pisci iz Hrvatske: od Zorana Bog-nara, Jelene Buinac i Vladimira Jokanovića, preko Nikole Vujčića, Miloša Kordića i Zdravka Krstanovića, do N. Devetka, Mirka Demića i Nene Smiljanić, uglavnom pisci mlađe generacije. Od starijih, tu su: Dara Sekulić, Đorđe Radišić, Luka Šteković, Nikola Strajnić, Milan Mirić i neki drugi. U ranijem izbeglištvu, posle Drugoga svetskog rata, u Beogradu se našao te ostao i Dejan Medaković, sadašnji predsednik Srpske akademije nauka i umetnosti, rođen u Zagrebu 1922. godine.

Primeri nisu tako brojni, no svaki je za sebe *karakterističan*, baš kao i sudbine pojedinih pisaca srpske nacionalnosti koji su rođeni u Hrvatskoj, tamo živeli i stvarali do trenutka kada su svojom voljom – ili zbog toga što su na to bili naterani – napustili svoj dom, pa i dotadašnju domovinu, da bi, potom, u *novoj domovini*, Srbiji, bili dočekani kao stranci.

Srpski pisci iz Srbije od 1991. uglavnom nisu objavljivani, pa ni prisutni u Hrvatskoj. Izuzetak čine Mirko Kovač, koji je prešao da živi u Hrvatskoj, i Bora Ćosić, pisac koji je do nedavno živio u Hrvatskoj, a sada je u Berlinu. Poslednje decenije u Srbiji su oba ova pisca, kao i hrvatska književnica Dubravka Ugrešić objavljivani u ediciji *Apatridi*. Tokom 1998. beogradski je nezavisni izdavač *Radio B92* objavio i *Nova dela* B. Ćosića u šest knjiga: *Dnevnik apatrida*, *Barokno oko*, *Privatna praksa*, *Novi Stanar*, *Starost u Berlinu* i *Projekt – Kaspar*. Na koricama prve od njih stoji ironična autobiografska napomena koja vrlo rečito govori u kakvoj se situaciji našao pisac:

Iako mnogima čini se da je ovaj autor već mrtav, on je nekim čudom još živ, samo što već dugo ne boravi onde gde smatramo da bi trebalo da boravi. A kako niko ne boravi tamo, heideggerovski rečeno, gde "smatra se" da bi trebalo, ovo možda i nije neki veliki prestup. Uz to, svak misli da mu je mesto onde gde

jeste, a to nikako nije slučaj. Ovo su, dakle, zapisi iz podzemlja, istorijinog. Kako nas niko nije pozvao, nego nas onde, kao nametljivce, katkad i ruže.

Rođen u Zagrebu 1932. godine, prozni pisac, esejist i pesnik B. Ćosić zadužio je srpsku književnost već svojim prvim knjigama: *Priče o zanatima*, 1966, i *Uloga moje porodice u svetskoj revoluciji*, 1969, koje su predstavljale "radikalan pomak u tretiranju maltene jedine i primarne teme u komunističkoj Jugoslaviji – revolucije i partizanske borbe" (Milislav Savić). Humor, ironija, cinizam, sarkazam, ismevanje ljudske trivijalnosti – osnovne su odlike njegove proze, koja je kulminirala u romanu *Tutori* (1978), jednome, po ocenama istaknutih srpskih književnih kritičara, od najambicioznijih srpskih proznih eksperimenata u XX veku. Krajem 80-ih XX veka je objavio dva romana (*Doktor Krleža* i *Intervju na Ciriškom jezeru*) i – nestao na desetak godina iz srpske književnosti. Otuda ironizacija iz navedene beleške: "iako se mnogima čini da je ovaj autor već mrtav". B. Ćosić, ne samo mestom rođenja nego i tematikom pojedinih svojih knjiga, bio je i ostao vezan za Zagreb, pa zato i ne čudi njegovo *dobrovoljno izgnanstvo* iz srpske književnosti. Iznenaduje, međutim, saznanje da nije prihvaćen ni u Hrvatskoj, ne samo u književnosti nego i u intelektualnoj sredini uopšte, pa je, kako se ono kaže *pod stare dane, u 70-i nekoj godini života* bio prinuđen na novu emigraciju, ovog puta u Nemačku, u Berlin (o čemu piše, ne manje sarkastično, u knjizi *Starost u Berlinu*). Pritom se i pita:

Šta meni zameraju moji brežani, rovinjski? Da ja samo sebi utvaram kako nisam pristrastan, a da, zapravo, jedino što je kod mene na udaru jeste "naša" stvar, a ne "njihova" stvar. Ja, međutim, velim na to mome gospodinu Verdunu, rovinjskom, da se

*ja u ovom ratu ne izjašnjavam uopšte, nego samo pratim razgovore koje tokom tog rata vodimo, i koji odražavaju društvenu klimu, ovim ratom stvorenu.*²

To je, izgleda, smetalo njegovim hrvatskim susedima (susedima pored kojih je boravio u ratno vreme u Rovinju), što nije bio dovoljno izričito opredeljen za jednu stranu. A šta bi moglo da smeta srpskim čitaocima i srpskom nacionalnom establišmentu? Možda se odgovor nalazi u fragmentu koji sledi:

*Pita me onda gospodin Verdun kakvu ja to knjigu pišem, a ja velim da je to knjiga o jednoj mojoj šizofreniji. Da u njoj u stvari ništa šizofrenično nije osim što svuda gde je trebalo da stoji Srbin – ja pišem Nijemac, a tamo gde je reč o Hrvatima, velim Francuzi. To je jedna moja šala, spisateljska, u ovo ratno vreme, i nije nikakva igra skrivača, jer ja svoje nijemstvo ne krijem kao ni to da rođen sam u zemlji Francuskoj.*³

Da li se B. Ćosić odrekao srpskog identiteta, a prihvatio drugi, hrvatski? Očigledno da nije, jer on svoje *nijemstvo* (dakle, srpstvo) ne krije, ali se ne stidi ni činjenice da je privržen zemlji svog rođenja, znači Hrvatskoj. Neprestano citirajući Prusta (Proust), a potom pozivajući se i na Žida (Gide), on, kako i sam priznaje, "igra nekakvu svoju društvenu igru" u kojoj su, osim njega, i svi drugi *Francuzi* (ili Hrvati) i *Nijemci* (Srbi) u igri:

*Igramo da smo Francuzi i Nijemci; koji, iako ratujući, sedimo za istim stolom i o tom svom ratu razgovaramo, sve nekako kao u igri.*⁴

Prateći okom jednog drugoga *invertita*, evropskog, Žida (Gide), domovinu koja se odrekla onog zajedničkog, *na-*

² B. Ćosić, *Dnevnik apatrida*, Beograd, 1998, 12.

³ *Isto*, 19-20.

⁴ *Isto*, 21.

šega, kako bi se što pre uvila u svoje *sopstvo*, primećuje kako se istovremeno ona odrekla i svog materinskog, zaštitničkog, bilo kakve odgovornosti za svoju decu:

Pametna mađarska gospođa Agnes Heller, veli, međutim, u svojoj knjizi o istoriji kako jedan narod ne može opstati tako što za istoriju onoga drugoga naroda veli da nikakva istorija nije a da jedina istorija koja uopšte može biti jeste ova, koja je naša i koja na naš način odvija se već vrlo dugo, u našem narodu.⁵

Evo, dakle, problema koji se postavlja pred istoriju, pred one koji je pišu, kao i pred one koji je preživljavaju, a da toga nisu ni svesni:

Može li istorija da bude jedna i nedeljiva, manje ili više autentična? Istorija jednih i istorija drugih. Mogu li da paralelno egzistiraju dve potpuno samostalne istorije?

Istorija i ne zna da postoji, nego samo mi koji o njoj (posljednjih dvesta godina) razmišljamo znamo da ona jeste i da jeste onakva kakva treba da bude, kako bi uopšte bila. To pretpostavlja da oni drugi niti znaju da u nekoj istoriji jesu, niti da ta njihova istorija neistorijski izgleda kada se iz naše vizure posmatra. Mi, dakle, verujemo da postoji biće istorije a da oni koji to biće nastanjuju jesu ljudi naših pogleda i naše vrste, dok drugi to biće uopšte nisu u stanju da nastane, ni na koji način. Istorija tako postaje nekakav fatum kao i mnogi drugi koji opsedaju ljudski mozak, već prilično dugo.⁶

Fatum M. Kovača donekle je sličan, ali ima i svoje osobenosti. Rođen u Crnoj Gori, 1938. u Petrovićima, u početku je svoje književne karijere nailazio na političke i ideološke osude. Već njegov prvi roman (*Gubilište*, Novi Sad, 1962) "zbog crne slike sveta" izazvao je hajku na pisca. Potom objavljuje nekoliko zapaženih romana u Beogradu, pa dva

⁵ *Isto*, 22.

⁶ *Isto*.

u Zagrebu, a među njima i roman *Vrata od utrobe*, Zagreb, 1978. i 1979. godine, koji je dobio najpre *NIN-ovu* [*Nedeljne informativne novine*] *nagradu kritike*, a potom i *Nagradu Željezare Sisak* te *Nagradu biblioteka Srbije za najčitaniju knjigu 1980. godine*. Roman je, uz to, sledeće godine uvršten u ediciju *50 romana srpske književnosti* (Beograd, 1981). I za knjige pripovedaka M. Kovač dobija najznačajnije srpske nagrade: *Nagradu Milovan Glišić, Andrićevu nagradu* i *BIGZ-ovu* [Beogradski izdavačko-grafički zavod] *nagradu*. Iako su, dakle, pojedina njegova dela bila zabranjivana, pa i osporavana, ipak je M. Kovač pisac koji je imao izuzetan ugled u tadašnjoj jugoslovenskoj sredini, a u srpskoj književnosti izborio zavidan status i poziciju.

Sve to se, da li privremeno, poremetilo 90-ih godina XX veka, neposredno pred odlazak, a potom, definitivno, njegovim odlaskom iz Srbije. M. Kovač od 1991. godine živi u Rovinju. Iako je *Beogradski krug* 1995. objavio njegovu novu knjigu *Bodež u srcu*, a *Radio B92*, sledeće godine, knjigu pripovedaka *Na odru*, pa i roman *Kristalne rešetke*, ta dela su vrlo uzdržano primljena (ako ne i prećutana) u beogradskoj, uopšte srpskoj književnoj sredini. Odgovore za to potražili smo u delu samog pisca.

- Najpre, o nacionalnom identitetu:

Ima jedno dosadno pitanje koje je svako od nas nekome postavio: šta si po nacionalnosti? To postavljaju pametni i budale, obrazovani i prosti. Meni su ta pitanja dosadna, katkad se šegaćim i dajem krive odgovore, katkad se izjašnjavam kao ništa, kao ljudsko biće koje je ništa, koje je na putu "prema Ništavilu, ništavno pred Bogom". Ali ako se na taj način uspostavlja moj

*identitet, onda mi se čini da je to samo delimična istina o meni, to je samo pozadina moje individualnosti.*⁷

- Potom o odlasku iz Srbije, u otvorenom pismu Slobodanu P. Novaku, tadašnjem predsedniku *Hrvatskog PEN-a*:

*Ti znaš da je moj dolazak u Hrvatsku uslijedio odmah nakon napada na Dubrovnik. Možda sam bio prvi koji je tada reagirao u Beogradu i to oštrim tekstovima osude novog barbarstva što su objavljeni u sarajevskim listovima Oslobođenje i Večernje novine. Bio sam tada usamljen i prezren, između ostalog i od srpskog PEN-centra.*⁸

- Konačno, o izboru nove domovine:

*To što sam Hrvatsku izabrao za domovinu bila je sretna odluka, jer sam na taj način objavio i svoj moralni stav i svoje suosjećanje sa žrtvom. Meni su čak i dobronamjerni zamjerali na ovom mojem izboru, a ja pak mislim da mi se tu nema što prebaciti i da mi, u cijeloj ovoj osobnoj drami, može nešto spočiniti samo onaj tko nema savjesti.*⁹

Mislim da navedenim rečima ne treba nikakav komentar.

Sama činjenica da je u Srbiji, makar i kod jednoga nezavisnog izdavača, objavljena jedna ovakva politička osuda govori u prilog tome da se situacija ovde dosta izmenila i da se, ne samo srpski pisci iz Hrvatske nego i hrvatski pisci iz Hrvatske, sve više objavljuju u srpskoj periodici, pa i u posebnim knjigama. Što nije slučaj sa hrvatskom stranom. U pripremi je, ipak, koliko mi je poznato, antologija srpske poezije, po narudžbini jednoga izdavača iz Hrvatske.

⁷ M. Kovač, Bodež u srcu, tekst iz 1987. godine, objavljen kasnije u istoimenom knjizi, *Bodež u srcu*, Beograd, 1995, 9.

⁸ Isti, Istinita riječ, tekst iz 1993. godine, ovde naveden prema: M. Kovač, *Bodež u srcu*, n.d., 84.

⁹ Isto, 85.

Što se hrvatskih pisaca iz Srbije tiče, njihovo prisustvo u Hrvatskoj je takođe sporadično, slučajno, znači i nedovoljno. Navešću dva primera:

Strast razlike – tamni zvuk praznine (hrvatsko pjesništvo 80-ih i 90-ih godina) u zagrebačkom *Quorumu*, br. 5-6, 1995, i *U sjeni transcendencije. Antologija hrvatskoga duhovnoga pjesništva od Matoša do danas*, Zagreb 1999. godine. Iako priređivači napominju da su uključili hrvatske pesnike iz Vojvodine, samo ih je, pre svega, nekoliko, a nedostaju i mnogi od ovde dobro znanih i afirmisanih autora, poput Jasne Melvinger, Petka Vojnića Purčara, Vojislava Sekelja, Milovana Mikovića itd.

Srpskoj književnosti od 1989. ne može se zameriti da je bila previše subjektivna, u bukvalnom smislu, niti solipsistična, zagledana samo u sebe. Uopšte, problem subjektivnosti, u aksiološkom i etičkom smislu, retko se, kao takav, i zapaža. Nedostatak objektivnosti, znači nekritičko povodjenje za ličnim, političkim, pa i nacionalnim razlozima najčešće su joj zamerili kritičari iz susedstva – BiH, Hrvatske i Slovenije, pa i Crne Gore. Bilo je, naravno, pisaca i kritičara u Srbiji koji književnost nisu videli kao puki produkt percepcije stvarnosti, doslovnu identifikaciju sa snažnim psihičkim, pa i fizičkim preživljavanjima naroda, grupe, pa i svakog pojedinca u vanrednim (čak i ratnim) situacijama. Odbijanje imanencije, ali ne i ontoloških osnova jednoga takvog sve-dočanstva, kod jednoga dela kritike, odnosno čitalaca doživljavano je kao moralna, pa i nacionalna *izdaja*, a pisci su bili podeljeni na tradicionaliste (nacionaliste) i postmoderniste (evropski, pa i kosmopolitski usmerene). Prvima su pripisivane samo pozitivne, a drugima uglavnom negativne konotacije. Bilo je polemika, pa čak i književnih sukoba, uglavnom ličnih obračuna, generacijskih, a manje poetič-

kih, estetsko-etičkih rasprava... Sve to je uticalo na srpsku književnost, kako na njene glavne, tako i na sporedne tokove. Pristupi su različiti, kao i dometi pojedinačnih književnih ostvarenja.

U tom sklopu aktualizovan je pojam *književnog svedočanstva*, koji je uglavnom vezan za XX vek, odnosno za autore koji su pisali o logorima (staljinističkim, nacističkim, a potom i svim drugima). Pojam je aktualizovan posle dodele *Nobelove nagrade* mađarskom piscu Imri Kertesu (Kertész), čiji je celokupan opus posvećen *holokaustu*. Na prostorima bivše socijalističke Jugoslavije, poslednjih desetak godina, slično svedočanstvo je dobilo svoje mesto, pre svega zahvaljujući logorima za zarobljenike koje su imali zavađeni Srbi, Hrvati, Muslimani (Bošnjaci), kosovski Albanci... Naravno, ne samo o logorima nego i o drugima primerima nesporazuma, mržnje, pa i zločina jednih prema drugima svedoče pisci sa sukobljenih strana. Srbi, uz to, imaju i dodatne razloge: svetska izolacija, potom *NATO [North Atlantic Treaty Organization] bombardovanje*, izbeglice itd. Imaju, znači, o čemu da svedoče, samo je pitanje kako to čine.¹⁰

Umetnost i etičnost često su dovođene u vezu, u različitim relacijama. Književno svedočanstvo je u najbližoj vezi sa pojmovima *autentičnosti* i *referencijalnosti*, što ne znači da će se već samim opredeljivanjem za takav način izražavanja

¹⁰ U septembru 2004. objavljena je, npr., dvojezična (špansko-srpskohrvatska) antologija poezije Balkana pod nazivom *Pesnici, svedoci jednog rata* (priređio Haim. B. Ros, a izbor sačinio i preveo Branislav Prelević). Izdavači su Institut Servantes u Beogradu, špansko udruženje *Alfons el Magnanim* i Udruženje književnika Srbije. U njoj su dela pesnika iz Srbije, Crne Gore, Vojvodine, Republike Srpske, Hrvatske, BiH, Slovenije, Makedonije te Kosova i Metohije.

postići unapred zadati ciljevi: egzistencijalne činjenice moraju se uzdići do nivoa univerzalnosti, ne zanemarujući pri tome ni metaforične potencije, kako bi kao rezultat postalo značajno delo.

Pojedinac je, prema koncepciji E. Levinasa, ne samo obavezan prema *drugome* nego i odgovara za njegove krivice. Štaviše, u odnosu prema *drugome*, JA se nalazi u situaciji taoca, primajući na sebe patnju i zločin, uz, isto tako, prihvatanje sve težine tuđih krivica. Identitet pojedinca pojavljuje se kao posledica nemogućnosti da se izbegne odgovornost. Subjektivnost koja prethodi samosvesti, kao *to-isto-za-drugoga*, jeste potvrda postojanja drugoga čoveka. Pre nego se otkrije pred samim sobom, njegova suština nosi svedočanstvo života drugoga čoveka.¹¹

Šošana (S.) Felman, pak, nadovezujući se na Kanetijeva zapazanja povodom čitanja Kafkinih pisama,¹² piše o *zajednici svedoka*: oni koji imaju unutarnji osećaj da su predodređeni za svedoke, stalno se pozivaju na prethodna svedočanstva. Pri tome se i pita:

Kako se spaja čin pisanja sa činom svedočenja, skupa sa iskustvom procesa?

odnosno:

*Da li književnost stvara zajednicu svedoka, i šta takva zajednica označava? I na osnovu kakvog prava se bira onaj koji treba da svedoči?*¹³

¹¹ Up. E. Levinas, *Inaczej niż być lub ponad istotą* (przełożył P. Mrówczyński), Warszawa, 2000.

¹² Up. E. Canetti, *Der andere process. Kafkas briefe an Felice*, München, 1969.

¹³ Prema: S. Felman, S. & D. Laub, *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, New York, 1992.

A svedok se postaje slučajno, često nevoljno. Suprotno od tradicionalnog, pravničkog poimanja, književni svedok uvek je u dilemi: da li da čuti ili da govori (piše) o onom čemu je prisustvovao? Pobijajući Adornovu tvrdnju da se posle *Aušvica/Osvjenćima* ne može napisati nijedan stih,¹⁴ Paul Celan je prisilio sebe i svoj jezik na poetsko svedočanstvo o *holokaustu*.¹⁵

O poetskom svedočanstvu, kao jedinom autentičnom, piše i Česlav Miloš, u svojim predavanjima o bolnim tačkama XX veka.¹⁶

U drugome tekstu, a sličnim povodom, pokušao sam da predočim kako svedoče srpski pisci o sebi, odnosno o drugima u poslednjoj deceniji XX veka, pre svega kroz romane, odnosno dnevničku i autobiografsku prozu. Nedavno sam se pozabavio i problemom manjina, odnosno manjinske književnosti u sklopu srpske književnosti. Od *Ustava Republike Hrvatske* iz 1991. godine, uz srpski narod i srpski pisci u Hrvatskoj predstavljaju jednu takvu manjinsku književnost. Za razliku od *Ustava Savezne Republike Jugoslavije* (SRJ), koji je ponovo uveo termin *nacionalne manjine*, *Ustav Republike Srbije* (RS) još koristi termin *narodnosti*: članom 8. predviđeno je da "na područjima RS, gde žive narodnosti, u službenoj upotrebi su istovremeno i njihovi jezici i pisma, na način utvrđen zakonom". *Ustav Republike Crne Gore*, usvojen 1992. godine, sadrži, pak, najobuhvatnije odredbe o nacionalnim manjinama, s tim što su one

¹⁴ Up. T. W. Adorno, *Dialektyka negatywna*, wyd. pol. 1986, i M. Horkheimer & T. W. Adorno, *Dialektyka Oświecenia*, wyd. pol. 1995.

¹⁵ Up. P. Celan, *Gesammelte Werke*, Frankfurt am Main, 1968.

¹⁶ Up. Cz. Miłosz, *Świadectwo poezji. Sześć wykładów o dotkliwościach naszego wieku*, Paryż, 1983.

formulisane kao pravo pripadnika manjina, a ne kolektiviteta.¹⁷

Srpski pisci iz Hrvatske koji su poslednjih godina odabrali (ili bili prinuđeni) da žive u Srbiji ne predstavljaju ni po kom pravnom osnovu nacionalnu manjinu, pa se problem njihovog nacionalnog identiteta, tj. pripadništa srpskoj književnosti ne postavlja. Iako oni, po automatizmu, njoj pripadaju, ipak se mehanizmi i pojedinci koji imaju mogućnost da određuju, svrstavaju, pa i vrednuju, različito postavljaju i ponašaju prema tim piscima sa *poljuljanim*, ponekad i *nametnutim*, kako nacionalnim identitetom, tako i sopstvenim opredeljenjem ili izborom.

Sažetak

Do raspada socijalističke Jugoslavije uglavnom se nije postavljao problem nacionalnog identiteta pojedinih pisaca. Kako jezik nije predstavljao diferenciju, svrstavanje je bilo najčešće po teritorijalnoj osnovi: granice tadašnjih republika. Bilo je, naravno, primera koji su odstupali od toga principa, ako ne i pravila, a oni su se odnosili, pre svega, na ličnu opredeljenost pojedinih pisaca koji su se, bez obzira na mesto rođenja, veroispovest, pa čak i jezik, odlučivali za pripadnost jednoj, a ne drugoj književnosti. Najpoznatiji primeri su, recimo, Ivo Andrić, Meša Selimović, ili, u novije vreme, Mirko Kovač.

Raspadom socijalističke Jugoslavije i svim onim što je taj raspad izazvao, ne samo kad je književnost u pitanju, pojavio se paradoks: srpski pisci u Hrvatskoj postali su hrvatski pisci u Srbiji, a pisci srpskog porekla iz Hrvatske, izbeglice, emigranti ili već kako dospeli u Srbiju poslednjih desetak godina, izgubili su svoja mesta u hrvatskoj, a nisu ih stekli u srpskoj književnosti. O tom problemu književna istorija još

¹⁷ Prema: Miodrag Mitić, Nacionalne manjine. Prava pripadnika manjina i zaštita teritorijalnog integriteta država, Brograd, *Službeni list SRJ*, 1998.

nije dala *konačne sudove*, ali je bilo više pokušaja da se taj paradoks predoči i objasni, no ne i prevaziđe.

Sudeći prema svemu, mali je broj srpskih pisaca ostao u Hrvatskoj a da nije preuzeo drugi identitet kako bi sačuvao svoje mesto u kontekstu hrvatske književnosti ili kako bi jednostavno književno egzistirao.

U tekstu se ukazuje na još jedan, dodatni problem, a to je *književno svedočanstvo* kako srpskih, tako i hrvatskih pisaca, o događajima koji su usledili od 1989. te različitom shvatanju istorije, političkog, književnog, opšteljudskog morala i istine.

Zusammenfassung

Bis zum Zerfall des sozialistischen Jugoslawiens wurde die Frage der nationalen Identität einzelner Schriftsteller hauptsächlich nicht gestellt. Da die Sprache keine Differenz darstellte, erfolgte das Zuordnen am häufigsten auf territorialer Basis: gemäß der Grenzen der damaligen Republiken. Es gab natürlich Beispiele, die von diesem Prinzip abwichen, wenn nicht sogar Regeln, die sich vor allem auf die persönliche Bekenntnis einzelner Schriftsteller bezogen, die sich unabhängig von ihrem Geburtsort, ihrer Konfession, ja sogar ihrer Sprache für die Zugehörigkeit zu einer Literatur entschlossen. Die bekanntesten Beispiele dafür sind Ivo Andrić, Meša Selimović, oder in neuerer Zeit Mirko Kovač.

Mit dem Zerfall Jugoslawiens und allem, was dieser Zerfall nicht nur auf dem Gebiet der Literatur hervorrief, kam es zu einer paradoxen Situation: die serbischen Schriftsteller in Kroatien wurden zu kroatischen Schriftstellern in Serbien, und Schriftsteller serbischer Herkunft aus Kroatien, Flüchtlinge, Emigranten oder wie auch immer sie in den letzten zehn Jahren nach Serbien gekommen waren, verloren ihren Platz in der kroatischen Literatur, nahmen gleichzeitig aber keinen in der serbischen Literatur ein. Über dieses Problem gab die Literaturgeschichte noch kein *definitives Urteil*, aber es gab mehrere Versuche dieses Paradoxon vorzulegen und zu erklären, jedoch keine es zu überwinden.

Demzufolge blieb nur eine geringe Anzahl von serbischen Schriftstellern in Kroatien, die sich keine zweite Identität verschaffte, um ihren Platz im Kontext der kroatischen Literatur zu wahren oder um einfach literarisch existieren zu können.

Im Text wird noch auf ein zusätzliches Problem hingewiesen, nämlich auf *die literarischen Zeugnisse* sowohl serbischer als auch kroatischer Schriftsteller über die nach 1989 erfolgten Ereignisse und über die unterschiedliche Auffassung von Geschichte und der politischen, literarischen und allgemein menschlichen Moral und Wahrheit.

Summary

Until the breakdown of socialist Yugoslavia, in essence no problems occurred when it came to individual author's national identity. Since language represented a difference, grouping was most frequently done according to the territory: meaning the borders between socialist republics of the time. Of course, there were examples that deviated from the principle, if not a rule, and they primarily concerned the personal commitment of individual authors, who regardless of their place of birth, religion, and even language chose to belong to one and not the other literature. The best-known examples are: Ivo Andrić, Meša Selimović or Mirko Kovač in recent times.

The breakdown of socialist Yugoslavia together with all other occurrences that it caused not only in the sphere of literature, brought about a paradox: Serbian authors in Croatia became Croatian authors in Serbia; and authors of Serbian origin from Croatia, refugees, emigrants or however it was that they came to Serbia in the last ten years, lost their place in the Croatian literature without gaining a place in the Serbian. Literary history has not passed the *final judgement* on this issue, although there were numerous attempts to point out and explain this paradox but none to overcome it.

By all accounts, a small number of Serbian authors remained in Croatia without assuming a different identity in order to preserve their place within the context of the Croatian literature or simply to have a literary existence.

The paper also points out an additional problem and that is the *literary testimony* of Serbian as well as Croatian authors about the events that followed after 1989 and a different understanding of history, and political, literary, and universally human morality and truth.